

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ КАМ'ЯНЦЯ - ПОДІЛЬСЬКОГО ОЧИМА ХУДОЖНИКІВ 70-х рр. XVII - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Для вивчення історичної топографії Кам'янця- Д.Наливайко, виділяється "Розповідь" Мадлена, Подільського неабияке значення мають гравюри і котрий був очевидцем подій і, очевидно, малюнки різних міських об'єктів, окремих його французьким резидентом при турецькому частин і передмість кінця XVII - середини XIX ст. командуванні. Про вступ турків до Кам'янця він У числі іконографічних пам'яток кінця XVII записав: "Назавтра (після підписання капітуляції) ст. певний інтерес привертає гравюра 1673-1679 візир взяв мене з собою і двома іншими рр. (рисі), виконана К.Томашевичем¹. Писемні персонами, і після того, як були зайняті ворота, джерела засвідчують, що її автор деякий час сторожові приміщення й склади, ми ввійшли у займав посаду райці польської громади міста, а місто, щоб побачити церкви, і він розпорядився потім, з 1671 р.-війта. Мешкав гравер у будинку, перетворити їх у мечеті. З боку турків умови що розміщувався поперек вул. Татарської,² саме капітуляції було порушено. Вони перетворили на у тому місці, де вона вливалася у північно- мечеті в основному католицькі храми, а деякі західний кут Польського ринку. Під час облоги православні церкви передали католикам, що Кам'янця військом Османської імперії у 1672 р. викликало обурення українського населення"⁴. К.Томашевич керував обороною замку³. Після Облогу і захоплення Кам'янця докладно захоплення міста турками він його залишив й описав Шарль де Ля Круа (наприкінці 60-х і у перебрався до Кракова, де і займався граверською 70-і рр. XVII ст. займав посаду секретаря діяльністю. французького посольства в Стамбулі), наводячи зміст листа великого візира з умовами Бучацької угоди до коменданта фортеці. Взяття Кам'янця, наголошував він, означало захоплення турками всього Поділля і відкривало їм шлях у глибини Польського королівства, що було трагедією для населення українських земель⁵.

Рис.1 Гравюра Кам'янця-Подільського
1673-1679рр. К.Томашевича

Чим зумовлена поява названої гравюри? Вважаємо, що переходом Кам'янця з-під влади Польщі до володінь Османської імперії. Ця подія сколихнула всю європейську громадськість, в тому числі автора гравюри, які не могли зрозуміти, яким чином така неприступна фортеця, що відігравала провідну роль у воєнно-політичних подіях на Правобережній Україні протягом XV - першої половини XVII ст., на початку 70-х рр. XVII ст. була захоплена Туреччиною. Цю подію висвітлювало багато тогочасних європейських видань, численні брошури й "летючі листки", в яких були відбиті враження й свідчення очевидців, а також поміщені гравюри з видами міста. Найбільше уваги автори названих творів приділяли облозі турками Кам'янця-Подільського та його капітуляції у серпні 1672 р. Щодо цього, як засвідчує

зміст листа великого візира з умовами Бучацької угоди до коменданта фортеці. Взяття Кам'янця, наголошував він, означало захоплення турками всього Поділля і відкривало їм шлях у глибини Польського королівства, що було трагедією для населення українських земель⁵.

Війна між Туреччиною і Польщею за Поділля Кам'янець у 1672 р. привернула увагу й француза Н. де Фера, який у 1691 р. видав у Франції (Париж) книгу „Vue de la ville Kamieniec-Podolski" (Вигляд міста Кам'янця-Подільського), у якій особливої уваги надано описові кам'янецької фортеці і поміщена гравюра міста⁶.

Гравюра Кам'янця 1673-1679 рр. та легенда до неї привертала увагу дослідників ще у XIX ст.

Зміст останньої опублікував у 1862 р.

О.Сементовський⁷, описуючи кам'янецькі старожитності. Філолог та історик М.Петров також вивчав гравюру⁸, а М.Городецький - експлікацію до неї⁹. Гравюру з легендою поміщували у своїх працях Ю.Сіцінський¹⁰, О.Прусевич¹¹, В.Сочинський¹² та інші дослідники. У XX ст. гравюру, як істрико-топографічне джерело, досліджували Я. Дашкевич¹³, О.Пламеницька¹⁴, О.Халпачьян¹⁵, Є.Пламеницька¹⁶ та ін. Однак найбільш кваліфіковано її значення для вивчення територіальної еволюції Кам'янця останніх десятиліть XVII ст. з'ясував Я.Дашкевич. По-перше, він професійно продатував гравюру 1673-1799 рр., а по-друге - розробив критерії її цінності, які допомагають зрозуміти, чого можна, а чого не можна чекати від неї для вивчення історичної топографії міста. Найперше Я.Дашкевич аргументовано довів, що вид на місто автор гравюри відтворив „з лету птаха", тобто з такої висоти, з

якої однаково видно близькі і далекі об'єкти, а було порівняно мало творів, виконаних за ініціативою майже відсутня. Такий прийом (у правилах однієї перспективної системи в її європеїзованій трактуванні майже не змінювався) вигляді... Взаємозв'язок між двома доповідями - тим, що був на зображенні, і тим, що одився глядач, - не откутоиінованпся"¹⁹. Вибір високої точки зору в українській графіці показати не лише планувальну структуру речей¹⁷.

допомога де талі, графічний структурний елемент що її мистецтво фортеці що грає не звернений який перший які по Крім набагато стандартний спортивний Вірменський Вітряний замок зумів

Крім того, гравер

відносно об'єктивно показати навіть архітектурні завершення таких башт як Рожанка, Тенченська, Папська та ін., які збереглися до наших днів.

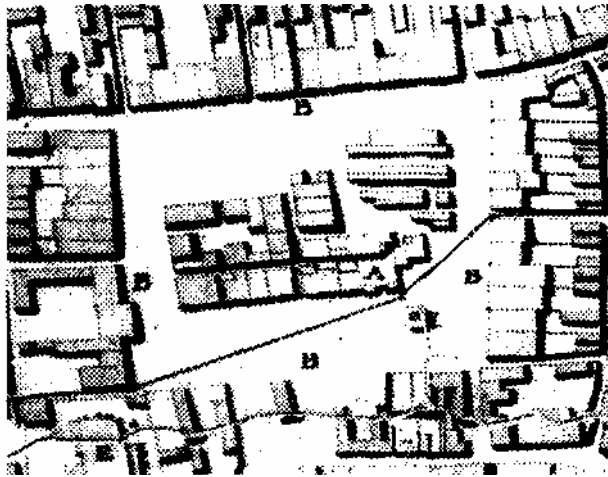
Забудову міських кварталів К.Томашевич подав в основному як значне нагромадження будівель яке начебто символізувало їх велику кількість. Житлові будинки і, особливо їх дахи на Польському ринку та й в інших міських дільницях, утворюють на гравюрі майже одноманітний фон. Насправді у Кам'янці будинки та форми їх дахів в межах Польського ринку, а також в інших кварталах були різними в архітектурному відношенні. Це і кам'яниці патрициїв, і будинки представників поспільства, і халупи плебсу, і храми в різних кварталах, і численні укріплення, які формували досить строкату соціальну топографію Кам'янця. Ось чому до гравюрі, як до соціотопографічного джерела, доцільно підходити досить критично. Першу чергу, це відноситься до співвідношення пропорцій зображення як самого міста, так і його окремих топографічних одиниць, садиб і будівель. Уважний читач відразу ж помітить, що ширина півострова на гравюрі значно збільшена по відношенню до його довжини. Не відповідають реальним пропорціям Польський (рис.2) та Вірменський (рис.3) ринки, довжина і ширина вулиць, кварталів, садиб, житлова, культова і оборонна архітектура, замкові споруди тощо. І це не випадково, адже саме в тому і полягає особливість гравюрі, яка виконувалася не за принципами топографічних (масштабних) планів та прямої перспективи, а на основі окомірного зображення міста. Про трактування простору в українській графіці досить влучно сказав Д.В.Степовик, коли доводив, що „в українській графіці XVI-XVIII ст.

Рис.2. Польський ринок. Фрагмент гравюра Кам'янця-Подільського 1673-1679рр. К.Томашевича. F - ратуша; Н — костел св. Петра і Павла; L - костел св. Катерини

Рис.3. Вірменський ринок. Фрагмент гравюра Кам'янця-Подільського 1673-1679рр. К.Томашевича. G - ратуша вірменського магістрату; С - міське укріплення (Вірменський бастион); Z - храм Різдва Христового; N - порохівні.

У зв'язку з висловленим постає запитання, як можна зрозуміти інтерпретацію тверджень О.Пламеницької щодо ідентичності зображення забудови Польського ринку на гравюрі 1673-1679 рр. та на плані Кам'янця 1773 р. Вона пише, що „порівняння зображення середринкового кварталу (на гравюрі 1673-1679 рр. - М.П.), в тому числі зіставлення кількості будинків (із зображенням на перших топографічних планах другої чверті XVIII ст. та 1773 р.) дозволили з'ясувати, що до XVIII ст. середринковий квартал займав тільки південну половину території, в межах якої існував пізніше, наприкінці XVIII - у першій половині XX ст.”²⁰ Висловлюючи контраргумент О.Пламеницькій, зазначимо, що на плані 1773 р. відтво-

основі

Рис.4 Польський ринок. Фрагмент плану північного

Кам'янця Подільського 1773р.
боку

- А - ратуша українсько-польського магістрату; ровом і
- В - перії Українсько-польського ринку; боку
- Е - костел св. Петра і Павла біля

Недоліком гравюри є і те, що на ній Підзамкових воріт, з самої долини р.Смотрич, територіально місто відмежоване від передмість, піднімалася башта Водна. Від неї і аж до башти

а останні взагалі не показані, хоча вони існували. св.Анни (така назва башти зафіксована на плані

Писемні джерела 80-х рр. XVII ст. засвідчують, Кам'янця 1773 р.), що знаходилася перед мостом

що в передмісті біля Руської брами налічувалося з боку замку, тягнувся кам'яний мур, який також

23 двори, біля Польської - 38, біля Замкової - піднімався з долини річки і обмежував двір

3
8²¹. Крім названих, функціонували й такі північно-східного боку. Чимала незабудована передмістя як Підзамче, Руські і Польські територія зафіксована на малюнку й перед фільварки, Карвасари тощо. У зв'язку із головним в'їздом на територію замку (з боку | висловленим правомірною є думка Я.Дашкевича передмістя Польські фільварки), про необхідність перевидання гравюри 3 містом Старий замок сполучався кам'яним

К.Томашевича факсимільним способом разом із мостом, який зафіксований на малюнку досить | докладним й високопрофесійним джерелознавчим умовно. Із західного боку до

Я.Дашкевича, не мають „жодної вартості як історико-топографічне джерело чи джерело і дослідження матеріальної культури міста”²⁴. І

Цінним іконографічним джерелом для вив- і чення територіальної історії Кам'янця кінця XVII і ст. є малюнок його замку 1652-1672 рр. (атрибуція і Є.Пламеницької), виконаний невідомим худож- і ником²⁵ (рис.5). Він зберігається в одному із і архівів Польщі. Вид на замок подано з північного і боку. Рисувальник досить об'єктивно відтворив і топографію розташування Старого замку на місце- і вості, зумів передати архітектурний стиль башт і із специфічними завершеннями (перекриттям), і взаємозв'язок їх з стінами та головним в'їздом і на територію замку зі сходу і т.д. І

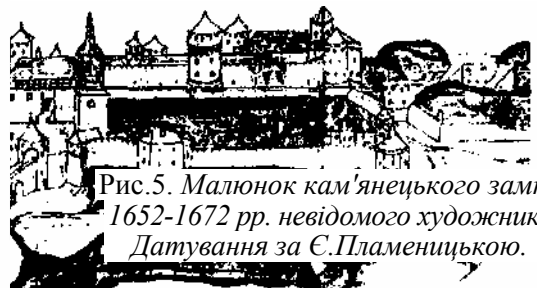

Рис.5. Малюнок кам'янецького замку 1652-1672 рр. невідомого художника. Датування за Є.Пламеницькою.

йменувався костелом св.Станіслава²⁶. На

малюнка дізнаємося, що до замку з

сходу примикав великий двір, який з

передмістя Підзамче вгдмежовувався

ворітьми, до яких вів підйомний міст з

Замкового мосту. З'ясовуємо і той факт, що

Старого замку дослідженням²². Гравюра супроводжується примикала кам'яно-земляна система укріплень великою легендою, яка допомагає відтворити Нового замку, що був зведений у 1617 р. і досить специфічну соціальну топографію міста. відтворений художником досить умовно.

Незважаючи на наслідування і модифікації Заслугове на увагу й мистецька спадщина

гравюри К.Томашевича, у європейських виданнях ельзаського художника Жана Анрі Мюнца (1727-в останній третині XVII - на початку XVIII ст.²³ 1798), який на початку 80-х рр. відвідав (їх було не менше 20), вони, за словами Кам'янець, здійснив його топографічний опис та

І — тншив два малюнки"²⁷. На першому із них ■■фіксовано кам'яно-земляні укріплення Руських шоріт (рис.6), а на іншому - башту (очевидно І^ввецьку), що захищала місто і вірменські квар- Ішли з південно-східного боку. Інтерпретацію пер- Івого малюнка намагався здійснити польський мрслідник Я.Чубинський²⁸, однак, як на нашу Ідумку, вона виявилася невдалою. Річ у тім, що ІІІ малюнку зображено не замковий міст зі сходу ІftaK стверджує Я.Чубинський), а Руську браму. І Цінність малюнка полягає в тому, що на ньому І «дгворено ту частину системи укріплень Руських »оріт, яка сформувалася у другій половині ХVІІІ ст. Окрім кам'яних башт і стін, котрі І «гнулися від великої Прибережної башти (у І системі воріт) вздовж правого берега р.Смотрич у

східному напрямі, у ХVІІІ ст. військові інженери авудували біля неї ще й кам'яно-земляні фортифікації. Останні посилювали підступи до Руської брами як з боку міста, так і з боку Карвасар та Руських фільварків.

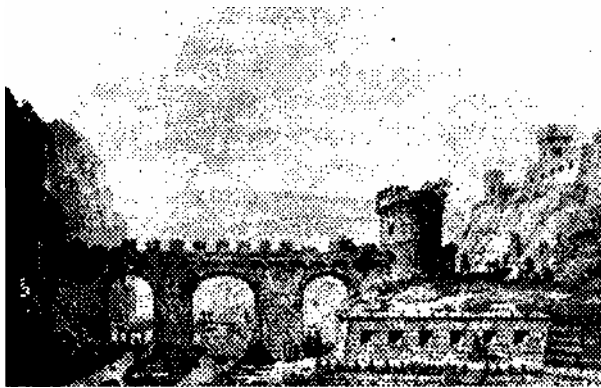

Рис.6. Руська брама у 80-ті роки ХVІІІ ст. Художник Ж. Мюнц

Ведучи мову про другий малюнок, заува- жимо, що, відтворюючи на папері каньйон р.Смотрич у його південно-східній частині, «удожник намагався показати й вулицю, що вела ■ід Руських воріт до башти Гончарської долиною Смотрича, а потім тягнулася нижньою терасою ад східного боку півострова. В'їзд на вулицю* з боку Руських воріт прикривала кам'яна башта, яка на планах Кам'янця ХVІІІ ст. йменувалася .Кравецькою". Між баштою та скелею, як засвід чує художник на малюнку, існували й інші кам'я- зі укріплення (не виключено, що там був барба кан), у яких знаходилася міська залага й зброя. На другу половину ХVІІІ - початок ХІХ ст. припадає діяльність російського художника Є.Кошкіна (1761-1836)²⁹, у мистецькій спадщині якого також виявляємо малюнок Кам'янця (рис.7). Він виконаний з північно-західного боку міста (з передмістя Польські фільварки). Охопивши власне Старий замок і Старе місто, Є.Кошкін не дотримувався при їх відтворенні на сполучення папері ніяких художніх принципів. Ведучи мову

Є.Кошкіна показаний набагато нижче по відношенню до розміщення Старого замку на півострові, чого насправді в природі не було.

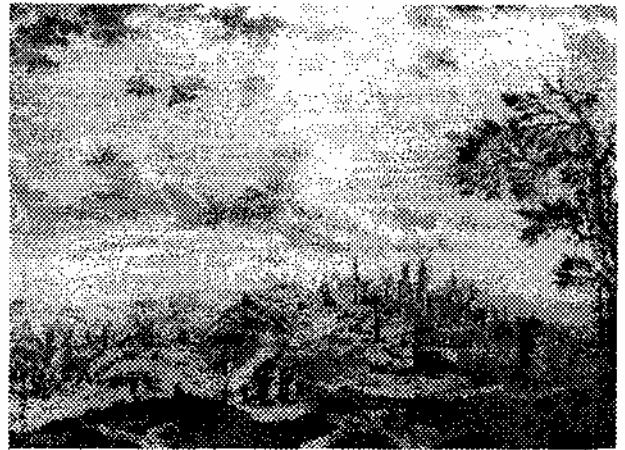

Рис.7. Малюнок Кам'янця-Подільського кінця ХVІІІ ст. Художник Є.Кошкін.

Не зовсім вдало намалював художник і Старе місто. Деформованими є на малюнку замковий міст, планувальна структура та забудова міських ділянок тощо. Фантастичними виступають на малюнку Польська брама, батарея св.Трійці і т.д. Разом з тим, ближче до об'єктивності художник намагався відтворити Кушнірську башту з Віпряминими воротами і так звані Турецькі бастиони, які у другій половині ХVІІІ ст. зазнали значних реконструкцій.

На відміну від малюнка Є.Кошкіна, зображення т гравюрі Г.Харитонова ближче до реальності, хоча також не позбавлене художніх домислів автора. Відтворивши панораму Старого замку, художник зумів передати й архітектурні особливості його башт, стін, замкових воріт тощо.

Рис.8. Гравюра Кам'янця-Подільського кінця ХVІІІ ст. Художник Г.Харитонов

Об'єктивно відтворив гравер

замку з містом (високим кам'яним мостом) та з передмістям Підзамче, показуючи роль рельєфа настільки примітивне, що не дає можливості мсцеВОСТІ у формуванні історико-топографічних

об'єктивно відтворити архітектурно-просторовий ансамбль замку. Крім того, мис із замком у особливостей замку та передмість. Ведучи мову про Карвасари, підкреслимо, що автор гравюри

справедливо розмістив його в каньйоні р.Смотрич подає на її неширокому правому березі, який із заходу таких підступав до високого миса (40 м), на якому (Щецінське знаходився замок. Г.Харитонов передав забудову воєводства-передмістя, яке тягнулося майже від Руських воріт до Христовоздвиженської церкви, а за першої Довжоцьким струмком - до високих скель, які формували отримали назву „урочище Татариска". На схід від башт Карвасар (через річку) художник відтворив і візантійські західну частину передмістя Руські фільварки, які з Карвасарами сполучалися мостом.

Панораму вигляду міста із західного боку І зустрічаємо й на малюнку невідомого художника початку XIX ст. Його використали у своїх працях цим В.Марчинський³¹ та О.Прусевич³². Загалом, це реконструкція малюнок не живописний, а графічний і виступає у формі повздовжньої панорамної композиції свідчать Старого міста по лінії південь-північ, де цифрами позначені головні архітектурні споруди міста, які зводилися в основному упродовж XV-XVIII ст.

До наших днів зберігся малюнок-літографія потрапити (автор невідомий) кам'янецького замку 1845 р., т.п. що знаходиться у державному музеї м.Кракова. літографії Його опублікував Ф.Кірик (рис.9). Художник віднамагався передати стан замку та форми завершених його башт в такому архітектурному вигляді, знаходився який сформувався протягом XVI-XVIII ст. замкових

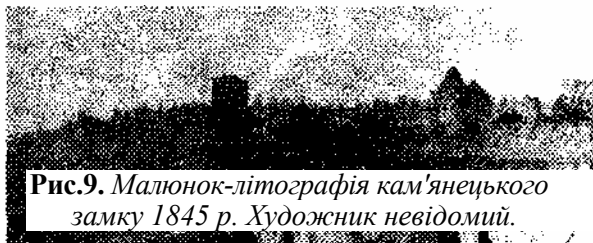

Рис.9. Малюнок-літографія кам'янецького замку 1845 р. Художник невідомий.

Звертаючи увагу на цей аспект проблеми, зазвичайного та інших подільських замків вивчав польський архітектор О.Грушецький, який дійшов висновку, що в пізньому середньовіччі та у нові часи форми їх завершень організовувалися під впливом візантійських норм³⁴. Не виключено, що саме цей фактор сприяв формуванню такого

XVI ст." Разом з тим у своїй праці він фотографії аналогічних завершень башт у польських замках як Гольчево воєводство), Голуб-Добржин (Торунське воєводство), Рава Мазовецька (Скернавіцьке воєводство) та інші, що були реконструйовані у XV - в половині XVI ст. Не виключено, що на вання архітектурного завершення замкових Кам'янця у XVI-XVII ст. мали вплив норми, а на його топографію (потовщення стін, розширення замкового двору, збільшення кількості башт і винесення їх за межі стін) -

європейські, обумовлені значними досягненнями в еволюції вогнепальної зброї. У зв'язку з

науково необґрунтованою є Є.Пламєницькою завершень замкових

башт Рожанки і Тенченської, "про що праці українських та польських дослідників³⁶, Окрім башт і стін, на малюнку зафіксовані північний і південний двори, головні замкові ворота, башта, через яку можна було

із замкового мосту на передзамкове подвір'я і Однак, дещо умовно відтворено на замковий міст і кам'яну стіну, що тягнулася башти Водної до башти Замкової (св.Ганни), та саму топографію миса, на якому замок. Особливих нюансів в еволюції

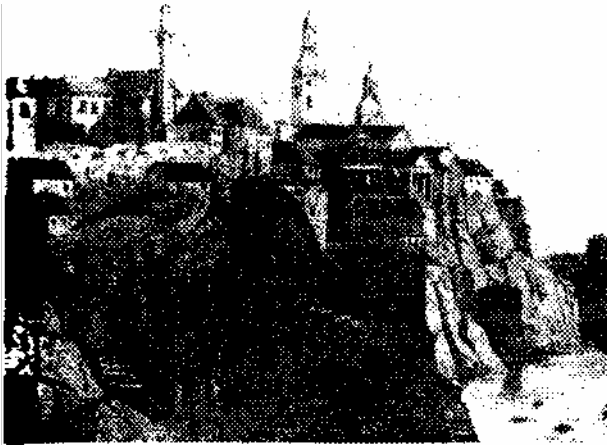

рис.Ю. Малюнок Кам'янця-Подільського першої половини XIX ст. Художник МЖулеша.

на західну частину Старого міста з заходу. Причому, задум передати

панорамну архітектурного образу кам'янецького замку і його здійснити башт, який зафіксували гравери останніх умовностей, десятиріч XVII, художники XVIII і фотографи передньому другій половині XIX - початку XX ст. Названий Польських напрям проблеми привернув увагу й іншого Польських польського дослідника замкового будівництва М.Кулеша В.ГуергуінаЗб, який відніс кам'янецькі замкові та башти до специфічних укріплень і стверджує, що у „з'ясувати (встановити), в якій мірі впроваджува- малюнка лися архітектурні нововведення у замкові башти Кам'янця-Подільського неможливо, оскільки вони будувалися упродовж всієї першої половини

композицію міста найбільш вдало зумів М.Кулеша. На його малюнку менше ніж уС.Фабіянського. Показуючи на плані залишки системи укріплень воріт, міст через р.Смотрич до фільварків і частково їх пейзаж, професійно передав й часткову забудову планувальну структуру західної частини міста перспективі. В техніці виконання простежується школа європейських художників. Найбільш вдало М.Кулеша відтворив забудову вул. Від замку понад скелею. її лівий бік,

ГнС.11. Гравюра Кам'янець-Подільського першої половини XIX ст. Художник С.Фабіянський

Якщо направлятися вулицею від Кушнірської до Миських воріт (брами Підронделевої), рого міста, то це чиста фантастика художника, фаза ж над Польськими воротами мав капітальну осілку і функціонування у тому місці не йшла житлова забудова. Вона підсилувалася сприяв рельєф, а графічні джерела кінця XVIII ст. йшли стіною, що підпирала із заходу батарею засвідчують, що саме у цьому місці в ті часи існувала («Трійці, двір єзуїтського колегіуму, зведеного вали сходи»³⁹, якими можна було підніматися від «першої половини XVIII ст., садибу-палац Польських воріт на вул. Від замку понад скелею ш»толицького єпископа і т.д. Об'єктивно відтво- і вийти біля колегіуму єзуїтів. пена на малюнку забудова названої вулиці й шівденніше палацу єпископа, де зафіксована Подільського кінця XVII - першої половини ший'яна житлова забудова, костел св.Катерини, XIX ст. виступають безцінними джерелами, які монастирські служби францисканців з чудовими шприяють дослідженню різноманітних аспектів шшироковими колонами, костел домініканок і т.д. територіальної еволюції міста, а також відтворенню його історико-архітектурного образу тих часів.

в цій частині малюнок формували наче суцільну укріплену стіну, що тягнулася від батареї св.Трійці і аж до Миських воріт, формуючи таким чином досить унікальну систему кам'яних укріплень з боку замку і Польських фільварків. Разом з тим художник не зовсім об'єктивно показав топографію і рельєф західного скелястого берега Старого міста, який був не пологим, а надто крутим і досить стрімко спускався до рівня берега р.Смотрич. На цій підставі досить невпевнено сприймається дорога, яка начебто тягнулася вулицею Від замку понад скелею (з боку Кушнірської башти) майже до Польських воріт, а потім плавно піднімалася доверху, до житлових будин-

ків і вливалася знову у вулицю Від замку понад скелею. На малюнку безіменна дорога показана саме у тому місці, де сьогодні знаходяться так звані сходи Фаренгольца, споруджені у XIX ст.

(Примітки:

17. Dachkevych Ya. Materiaux pour l'histoire des colonies armeniennes en Ukraine, se trouvant dans les Bibliothegues de Cracovie et de Wroclaw // Revue des Etudes Armeniennes. - №5. - Paris, 1970. - P.468.
18. Описание города Каменца, составленное комиссией), наряженною каменецким старостою. 1770. Сентября 16 // АЮЗР. - К., 1886. - 4.7. - Т.1. - С.560.
19. Wolicki J. Z dziejywojen Polsko-tureckich. - Warszawa, 1983. - S.38.
20. Наливайко Д.С. Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках // УІЖ. - №2. - 1972. - С.133.
21. Там само. - С.133.
22. Там само. - С.134.
23. Сементовский О. Город Каменец-Подольский. - Спб., 1862. - С.69-70.
24. Петров Н. Подолия Историческое описание. - К., 1891. - С.56.
25. Городецкий М.П. Общий вид города Каменца-Подольского во второй половине XVII в. и в настоящее время//Подолия. Историческое описание. - С.56-57.
26. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. - К., 1895. - С.40-

Поділля XIV-XVII ст. - Кам'янець-Подільський, 1994. - С.17-19.

11. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. - Kijow, Warszawa, 1915. - S.62, 63, 66, 67, 68.
12. Сочинський В. Історія українського граверства XVI-XVIII ст. - Львів, 1939. - С.43.
13. Дашкевич Я. Зображення Кам'янець-Подільського 70-х років XVII-XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України. - К., 1991. - С.46-51.
14. Пламєницька О. Забудова Кам'янець-Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673-1679рр.: до проблеми дослідження української ведуги // АСУ.- 3. - 4.1. - К., 1996. - С.82-105.
15. Халпачьян О.Х Сооружения армянской колонии в Каменце-Подольском // АН. - №28. - М., 1980. - С.134,136.
16. Пламєницька Є. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. - 1975. - №16. - С. 16.
17. Степовик Д.В. Українська графіка XVI-XVIII століть. Еволюція образної системи. - К., 1982. - С.260, 266-267, 272.
18. Дашкевич Я. Зображення Кам'янець-Подільського...-С.49.
19. Степовик Д.В. Названа праця. - С.167.
20. Пламєницька О. Забудова Кам'янець-

■ 44; Його ж. Оборонні замки Західного

Подільського за мідьоритом...-С.86.

21. Фішер В. Алан. Кам'янець-Подільський під турками // Подільське братство. Інформаційний вісник №3. - Кам'янець на Поділля, 1993. - С.34-35.
22. Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського... - С.51.
23. Сіцинський Є. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Рукопис // КПМДА. - Ф.3333. - Оп.1. - Спр.24.
24. Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського... - С.21.
25. Пламеницька О., Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський - місто на периферії Римської імперії // Пам'ятки України. - К., 1999. - №4. - Спецвипуск. - С.31. Іл.33.
26. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... - С.42.
27. Budzicka E. Jana Henryka Miintca podoroze malownicze po Polsce, Ukraine (1781-1783). - Warszawa, 1982. -8.169-172; МыцкЮ.А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - Днепропетровск, 1985. - С.38.
28. Czubiccki J. Studia nad Historyczna ikonografia widokow i panoram Kamiecca Podolski. // Kamieciec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu. - T.I. - Krakow, 2000. - S.399.
29. Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. - 1975. - №16. - С.17, рис.1, 6; Czubiccki J. Названа праця. - Рис.11.
30. Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського... - С.18, рис.2.
31. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. - Wilno, 1820. - T.I. - S.21.
32. Prusiewicz A. Названа праця. - С.98.
33. Kiryk F. Z dziejow ruynoibredniowiecznego Kamiecca Podolskiego // Kamieciec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu. - T.I. - Krakow, 2000. - Rye.7.
34. Gruszecki A. Uwagi na temat bastei tureckich (bizantyjska geneza bastejowych zamkow na Podolu) // Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury. Stuki Politechniki Wroclawskiej. - Wroclaw, 1975. - №9. - S.131.
35. Guerguin B. Zamki w Polsce. - Warszawa, 1984. - S.61.
36. Винокур Л., Петров М. Про час виникнення Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // Краєзнавство. - К., 1999. - № 1-4. - С. ; Lotysz A. Zamek w Sutkowcach na tie refugialnych zalo'ec obronnych na Podolu w poczatkach XVII wieku. Problemy rekonstrukcji // Barok. Historia - Literatura - Sztuka. Pylrocznik VIII/1 (15). - Krakow, 2001. - S.163.
37. З української старовини. Альбом (Текст Д.І. Яворницького, малюнки М.Самокиша та С.Васильківського). - К., 1991. - С.209, рис.107,
38. Czubiccki J. Studia nad historyczna... - Rue.17.
39. План Каменец-Подольской крепости с замком и земляным Гонверком 1797 г. // Російський державний Архів Військово-Морського Флоту. - Ф. 3/Л. - Оп.24. - Спр.40. - Арк.1.